

Osmanlı Devleti'nde Sosyoekonomik Yapısıyla Öne Çıkan Vilayet ve Sancakların Kamu Maliyesindeki Yeri ve Önemi (1325-1327/1909-1912)

Muharrem ÖZTEL*

Özet

20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti otuz vilayet ve on üç sancaktan oluşan bir idari yapılanmaya sahipti. Bu çalışmada 1909-1912 yıllarının verileriyle bu idari birimlerin kamu maliyesi içerisindeki yeri incelenmiştir. Bununla her bir vilayetin ve sancağın bütün içerisindeki bir diğerine göre iktisadi ve mali durumunu görme, kamu maliyesi için önem derecesini anlama imkânı olacaktır. Özellikle iktisadi ve mali güçleriyle öne çıkan merkezlerin bu durumlarını besleyen sosyoekonomik özellikleri vurgulanmıştır.

Bu yolda vilayet ve sancaklar ile ilgili nüfus, coğrafi alan, gerçekleşen tahsilât ve tahsisat miktarları, kişi başına düşen tahsilât miktarları ile birlikte buralardan tahsil edilen vergilerin türleri itibarıyla miktar ve ağırlıklarının yer aldığı tablolar oluşturulmuştur. Burada, iktisadi ve mali güçleriyle öne çıkan başlıca vilayetlerin İstanbul, Aydın, Selanik, Beyrut, Edirne ve Hüdavendigâr, sancakların ise Karesi, Bolu ve Kudüs olduğu görülür. Hazinesin elde ettiği gelirler içinde bu idari birimleri ayrıcalıklı kılan başlıca nedenlerin; sahip oldukları coğrafi konum, ticaret yolları üzerinde bulunma, denizyolu ve demiryolu gibi ulaşım imkânları, tarımsal faaliyetlerin niteliği, coğrafi ve beşeri özellikler, doğal kaynakların mevcudiyeti ve iklim gibi sıralanabilecek birçok farklı sosyoekonomik özellikten kaynaklandığı görülür.

Anahtar Kelimeler: İdari Birim, Kamu Maliyesi, Hazine, Tahsilât, Tahsisat

* Yrd.Doç.Dr., Kırklareli Üniversitesi, İİBF, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, moztel61@hotmail.com

***The Scope and Significance of the Ottoman Administrative Units in the Public Finance With Respect to their Prominent Socio-Economic Characters
(1325-1327/1909-1912)***

Abstract

In early 20th century, Ottoman Empire comprised thirty provinces and thirteen counties. In this work, with the data of the period from 1909 to 1912, the position of these administrative units have been analyzed. Per quod, it will pave a new way for the understanding of each province and county's financial status vis a vis the whole system. And it will help understand the significance of public finance. In particular, socioeconomic properties which supported these important financial centers are emphasized.

In this way, some charts concerning the population of provinces and counties, geographical territory, collected revenues, amount of allocations, revenue quotas per capita have been constituted. In addition, taxes are visualised as graphics with respect to their kinds and significance. It is seen that İstanbul, Aydın, Thessaloniki, Beirut, Edirne and Hüdavendigâr stand out as the prominent provinces. On the other hand, Karesi, Bolu and Quds can be seen featured as the worthy counties. The cardinal reasons why these centers were on the frontline can be listed in the following order: geographical location, enjoying trade routes, transportation facilities such as sea and railways, the qualification of agricultural activities, geographical and mortal characteristics, the presence of natural resources and climate.

Key Words: *Administrative Unit, Public Finance, Treasury, Revenue, Allocation*

JEL Classification Codes: *N1, N3, N6, N7, N9, N95*

1. Vilayet ve Sancakların Coğrafi Büyüklükleri ve Nüfusları

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin sınırlarını oluşturan vilayet ve sancaklarının kamu maliyesi içindeki yerini anlayabilmek için öncelikli olarak ilgili vilayet ve sancakların nüfus ve coğrafi büyüklüklerini incelemek gerekli olmuştur. Bu anlamda çalışmanın amacına hizmet etmesi bakımından idari birimlerin 1326 (1910/1911) yılına ait nüfus miktarları ve coğrafi alanları bir arada Tablo 1'de verilmiş ve değerlendirilmiştir.

II. Meşrutiyetin ilanını takip eden yıllarda 1326/1910-1911 mali yıl itibarıyla Osmanlı Devleti'nin idari birimleri otuz vilayet ve on üç sancaktan müteşekkildi. Bu vilayetlerin kapladığı alan bakımından en büyük olan ilk üçü sırasıyla; Trablusgarp vilayeti 330.200 km², Yemen vilayeti 225.000 km² ve Basra vilayeti 138.800 km²'lik bir alana sahiptir. Sahip olduğu alan açısından en küçük vilayetler ise 8.707 km² ile Cezair-i Bahri Sefid vilayeti ve 4.342 km² ile aynı zamanda devletin idari merkezi olan İstanbul'dur.

Aynı yıl itibarıyla nüfus büyüklüğü bakımından önde gelen ve bir milyon üzerinde nüfusa sahip olan vilayetler ise sırasıyla; Aydın vilayeti 1.702.911 kişi, Hüdavendigâr vilayeti 1.269.044 kişi, Konya vilayeti 1.254.157 kişi, Kosova vilayeti 1.243.501 kişi, Sivas vilayeti 1.197.483 kişi, Edirne vilayeti 1.171.435 kişi, Ankara vilayeti 1.160.564 kişi, Basra vilayeti 1.150.000 kişi, Yemen vilayeti

1.000.000 kişi ve Trabzon vilayeti 1.084.374 kişilik nüfusa sahiptir. Devlet merkezi olan İstanbul vilayetinin nüfusu ise 747.232 kişiden oluşmaktaydı. Nüfus büyüklüğü itibarıyla en küçük idari birim; İşkodra vilayeti 233.965 kişi ve Musul vilayeti 236.094 kişiden oluşmaktaydı.

Kapladığı alan ve sahip olduğu nüfus bakımından öne çıkan vilayetleri belirttikten sonra nüfus yoğunluğu yönüyle de vilayetlere bakmak, kamu maliyesi içerisinde sahip oldukları yeri anlamada faydalı olacaktır. Bu dönemde sahip olduğu alan ile en küçük vilayetlerden olmasına rağmen, kilometre kareye düşen nüfus bakımından nüfus yoğunluğu fazla olan vilayetler içerisinde İstanbul vilayeti 172 kişi/km² ile birinci sırada yer almaktadır. Sırasıyla diğer nüfus yoğunluğu fazla olan vilayetler; Cezair-i Bahri Sefid 43 kişi/km², Trabzon 29 kişi/km², Kosova 28 kişi/km² ve Yanya'da 27 kişi/km² dir. Vilayetlerin nüfus yoğunluklarının yer aldığı ve karşılaştırma imkânı bulunan Tablo 1'de Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul vilayetinde nüfus yoğunluğunun bariz bir şekilde diğer vilayetlere göre fazla olduğu görülmektedir. Nüfus yoğunluğu en az olan seyrek nüfuslu vilayetlerin başında ise 1,5 nüfus/km² ile Trablusgarp vilayeti gelmektedir. Bunu 1,9 nüfus/km² ile Musul vilayeti takip etmektedir.

Sancaklar içerisinde 111 nüfus/km² ile nüfus yoğunluğu en fazla olan Cebel-i Lübnan'dır. Cebel-i Lübnan Sancağı'nı 36 nüfus/km² ile Canik ve 30 nüfus/km² ile Çatalca sancakları takip etmektedir. İncelediğimiz yıl olan 1909-1910 itibarıyla nüfus yoğunluğu en az olan sancaklar 0,5 kişi/km² ile Mendine-i Münevvere ve 0,8 nüfus/km² ile Zur sancağıdır.

Aynı dönemde vilayetler içerisinde idari teşkilatın büyüklüğü yönüyle önde gelen vilayetler, Kosova ve Edirne'dir. Kosova vilayeti dâhilinde yer alan sancak sayısı 6, kaza sayısı 27, nahiye sayısı 27 ve köy sayısı 3291'dir. Edirne vilayetinin sancak sayısı 6, kaza sayısı 26, nahiye sayısı 114 ve köy sayısı 2005'dir.¹ Başkent İstanbul'un ise bağlı sancakları 3, kaza sayısı 6, nahiye sayısı 3 ve köy sayısı 137'dir (Senelik İhsaiyat-ı Maliye 1329:2).

¹ Vilayetin idari taksimatı 1319 sene-i hicriyede ise 26 kaza, 112 nahiye ve 2000 köyden müteşekkildi (Edirne Vilayeti Celilesi Salnamesi, 1319:906)

Tablo 1: 1326 (1910-1911) Mali Yılı İtibarıyla Vilayetlerin ve Sancakların Coğrafi Büyüklükleri ve Nüfus Miktarları

Vilayetler ve Sancaklar	Alan/km	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu kişi/km ²	Vilayetler ve Sancaklar	Alan/km	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu kişi/km ²
İstanbul	4.342	747.232	172	Kosova	44.192	1.243.501	28
Edirne	48.166	1.171.435	24	Konya	128.225	1.254.157	10
Erzurum	76.330	781.071	10	Mamuretü'l Aziz	46.000	455.579	10
İşkodra	12.991	233.965	18	Manastır	44.136	880.054	20
Adana	40.080	488.954	12	Musul	120.959	236.094	2
Ankara	85.191	1.160.564	14	Van	45.553	285.947	6,3
Aydın	70.410	1.702.911	24	Yanya	20.000	537.199	27
Bitlis	34.459	410.079	12	Yemen*	225.000	1.000.000	4,4
Basra	138.800	1.150.000	8,3	Urfâ Sancağı	25.750	154.961	6
Bağdat*	99.000	975.266	10	İzmit Sancağı	15.000	318.074	21
Beyrut	24.750	727.448	29	Bingazi**	227.300	500.000	-
Cezair-i Bahri Sefid	8.707	376.754	43	Bolu	22.738	384.891	17
Hicaz*	34.660	249.869	7,2	Canik	10.000	359.713	36
Halep	78.051	789.789	10	Çatalca	2.580	78.427	30
Hüdavendigâr	65.342	1.269.044	19	Zur	100.000	81.464	0,8
Diyar-ı Bekir	64.504	424.760	6,6	Asir*	127.000	200.000	1,5
Selanik	41.063	848.275	21	Kudüs	21.300	382.061	18
Suriye	97.685	883.680	9	Karesi	16.534	448.718	27
Sivas	81.000	1.197.483	15	Kal'a-i Sultaniye	12.680	170.398	13
Trablusgarp	330.200	495.849	1,5	Medine-i Münevvere*	195.340	100.000	0,5
Trabzon	37.894	1.084.374	29	Cebel-i Lübnan*	4.500	500.000	111
Kastamonu	39.135	724.730	18	Genel Toplam	2.967.547	27.464.770	9,2

Kaynak: (Senelik İhsaiyat-ı Maliye, 1329:2; Senelik İhsaiyat-ı Maliye, 1330:8).

* Bağdat, Hicaz, Yemen vilayetleriyle, Asir, Medine-i Münevvere ve Cebel-i Lübnan Sancaklarına ait 1326/1910-11 yılı istatistiklerinde yer almadığından (bazıları eksik yer aldığından) veriler 1327/1911-1912 yılına ait istatistiklerden alınmıştır. Ancak burada da nüfus miktarlarının tahrir-i nüfus yapılmadığından tahmini olarak yazıldığı belirtilmiştir (Senelik İhsaiyat-ı Maliye 1327:8-9)

** Kaynakta Bingazi Sancağına ait olan nüfus miktarının 1326 yılı itibarıyla tespit edilmediğinden Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından tab' edilmiş olan 1313 yılı istatistikinden alındığı zikredilmiştir (Senelik İhsaiyat-ı Maliye, 1329:2).

2. İdari Birimlerin İktisadi ve Mali Durumu (1325-1327/1909-1912)

20. yüzyıl başlarında bir diğer ifadeyle Osmanlı Devleti'nin ömrünün son çeyreğinde, Meşrutî İdare'nin ilk senelerini oluşturan 1325-1327/1909-1912 döneminde idari birimler olan vilayetler ve sancakların devlet hazinesine olan

katkıları, hazineden aldıkları payın miktarları ve bu miktarların ağırlıklarıyla birlikte iktisadi şartları neydi? Bu verileri ortaya koyduğumuzda ve karşılaştırmalı olarak değerlendirdiğimizde her bir vilayetin ve sancağın bütün içerisindeki bir diğerine göre iktisadi ve mali durumunu görmekle birlikte bu idari birimlerin kamu maliyesi için önem derecesini anlama imkânı olacaktır. Şüphesiz ki idari birimlerin kamu maliyesi açısından önem derecesi bu vilayet ve sancakların sosyoekonomik gelişmişlik düzeyleriyle doğru orantılıdır. Dolayısıyla incelenen gelir gider miktarları ve oranları, idari birimlerin sosyoekonomik özelliklerini de en azından kamu maliyesi için öne çıkan vilayetler itibarıyla- açıklayıcı nitelikte olacaktır.

Bu yolda, her bir vilayet ve sancağın incelediğimiz yıllar itibarıyla bütçe kaynaklı gelirlere göre devlet hazinesine olan katkısını ve hazineden aldığı payı (kamu harcamaları içindeki yeri) bir bütün olarak görebilmek ve idari birimler arasında karşılaştırma yapabilmek için Ek-1 ve Ek-2 hazırlanmıştır. Ekte yer alan iki tablonun içeriğini oluşturan veriler, her bir idari birimin ilgili yıllar için tahsilâtlarıyla, hazineden aldıkları tahsisat miktarından oluşmaktadır. Tahsilât ve tahsisat miktarları ayrıca her bir vilayet ve sancak için oransal ağırlıklarıyla birlikte verilmiştir.

İncelediğimiz yılların (1325-1327/1909-1912) ortalama gelir ve giderlerinin yer aldığı Tablo 2'de otuz vilayet içerisinde (bkz Ek-1) gelirleri itibarıyla, öne çıkan ilk on bir vilayet ile son üç vilayet, yine aynı şekilde otuz vilayet içerisinde giderleriyle öne çıkan ilk on dört vilayet üzerinde durulmuştur. Tablo 3'de de idari birimlerden olan sancakların gelirleri itibarıyla öne çıkan ve geride kalanlarına yer verilmiştir. Bu değerlendirmelerde vilayetlerin ve sancakların üç yıllık tahsilât ve tahsisat ortalamaları alınarak değerlendirme yoluna gidilmiştir. Üç yılın ortalamasının alınmasında temel amaç, incelenen dönemde idari birimlerin yekdiğerine oranla bütün gelirler ve giderler içindeki yerini görebilmektir.

Ek 1 ve Ek 2'de yer alan verilere göre Osmanlı kamu maliyesinin incelediğimiz 1325-1327/1909-1912 yıllarına ait toplam üç yıllık tahsilât ortalamasının 2.893.953.988 kuruş, ödemeler (tahsisatların) ortalamasının ise 3.273.435.499 kuruş olarak gerçekleştiği görülür. Bu toplam tahsilât-tahsisat miktarları içerisinde İstanbul'dan ilgili yıllarda elde edilen vergi geliri (tahsilât) ortalaması 313.116.161 kuruş iken, vilayete ödenen tahsisat bu miktarın yarısı dolaylarında, 163.593.680 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bütün idari birimlerin birlikte değerlendirildiği, gerçekleşen bu üç yıllık toplam tahsilât ve ödemeler (tahsisat) içerisinde, başkent İstanbul'un üç yıllık gelir (tahsilât) ortalamasının, toplam tahsilâtlar içerisinde %10,79 ve toplam giderler (iller bazında tahsisatlar) içinde %4,64'lük bir ağırlığa sahip olduğu görülür. Osmanlı Devleti'nin idari merkezi olan İstanbul vilayetinin incelenen dönemde yıllık giderler ortalamasının, diğer bir ifadeyle hazineden aldığı payın, buradan hazinenin elde ettiği tahsilâtın hemen hemen yarısı kadar %4,92 dolaylarında olduğu görülmektedir. Buna göre Başkent'in devlet hazinesine katkısının (kaynak aktarımının), hazineden aldığı tahsisatın iki katına tekabül etmekte olduğu anlaşılıyor. Bu oran, devletin bir yıl içinde topladığı vergi gelirleri için Başkent'in idari olduğu kadar iktisadi faaliyetler bakımından da diğer vilayetlere nispetle ağırlığını ve dolayısıyla önemini belirgin bir şekilde göstermektedir. İstanbul'un genel gelirler içindeki yerini değerlendirirken ilgili yıllarda İstanbul vilayetinin kapladığı alan olan 4.342 km² ile en küçük vilayet olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Mesela toplam gelirler içinde incelediğimiz yıllar

için önemli miktardaki gelir kaynaklarıyla ikinci olan Aydın vilayetinin 70.410 km² lik bir coğrafi alana sahip olduğu görülür.

Bu dönemde devlet hazinesinin gerçekleştirdiği toplam tahsilâtlar içerisinde sahip olduğu ağırlık ile başkent İstanbul'u takip eden ikinci önemli vilayet, Ek 1'deki verilere göre, %8,77'lik oranla Aydın vilayeti olmuştur. Vilayetin incelenen üç yıllık tahsilât ortalaması 253.913.164 kuruş iken hazineden aldığı yıllık ortalama tahsisat miktarı 76.858.783 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu miktarın yekûn tahsisat içindeki oranının %2,32 olduğu görülür. Böylece, Aydın vilayetinin devletin toplam tahsilâtına olan katkısıyla İstanbul'dan sonra ikinci konumdaki yerinin, hazineden aldığı pay açısından (bir diğer ifadeyle hazine olduğu yük bakımından) bakıldığında beşinci sıraya gerilediği görülmektedir. Bu durum, Aydın vilayetinin kamu maliyesi açısından devlet hazinesi için diğer idari birimlere göre ne derece önemli bir ağırlığa sahip olduğunu göstermekte ve bunu hazineden aldığı tahsisat miktarına nazaran ortalama dört katı geliri hazineye kazandırmakla ortaya koymaktadır. Devlet hazinesi nazarında Aydın vilayetini bu kadar önemli kılan mali gücün hangi sosyoekonomik altyapıyla desteklendiği önemli bir husustur.

Rakamların da gösterdiği gibi Aydın vilayetinin devletin ve saltanatın başkenti Dersaadet'ten sonra en önemli ticaret merkezi olduğu söylenebilir (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1326:226). Vilayetin sosyal kültürel ve iktisadi açılarından merkezi ise İzmir'dir (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1326:706). Vilayet merkezi İzmir şehri coğrafi konumu dolayısıyla tarih boyunca en önemli ticaret merkezlerinden biri olagelmıştır. Bu özelliğinden dolayı birçok bankanın şubelerinin ilk açıldığı merkezler (vilayetler) arasında olduğu görülür. Burada, Ziraat, Karadiliyone, Midilli, Anadolu, Selanik, Atina bankalarının şubesi bulunmaktaydı (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1326:204-208). Osmanlı Bankasının ilk şubelerinden birinin 1856 yılında İzmir'de açıldığı görülür (Autheman, 2002:264). İzmir Limanı (1873) vilayetin ithalat ve ihracatında çok önemli bir yere sahiptir. Limanın hizmete girmesinden önce yapılmış gerçekleştirilen İzmir-Aydın demiryolu (1860), İzmir-Kasaba demiryolu (1866) ve hizmete giren telgraf hatlarının burada bulunmasının nedenleri ve sonuçları birlikte göz önünde bulundurulduğunda; özelde İzmir'in, genelde Aydın vilayetinin, diğer vilayetlere nispetle kamu maliyesi içindeki ağırlıklı katkısı anlaşılabilir bir durumdur.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra İzmir'in diğer vilayetlere nispetle iktisadi faaliyetlerde çok hızlı bir gelişme gösterdiği söylenebilir. 1850'de İzmir'de yirmi ülkenin tüccarlarının kurduğu büyük ticarethane ve on yedi ülkenin konsolosları bulunuyordu (Çadırcı, 1991:362). İzmir Limanı'na 1852 yılında gelen buharlı gemilerin toplam tonajı 245.929 tonilato iken bu miktarın 1872'de 639.332 tonilatoya, 1889'da 1.621.741 tonilatoya, 1318 (1900-1901) senesinde ise 2.096.573 tonilatoya ulaştığı görülür. 1852 yılında limana gelen buharlı gemi sayısının 255 iken, 1862'de 592'ye, 1886'da 1299'a, 1889'da 1385'e ve 1320'de 3553'e ulaştığı görülür (Martal, 2007:47; Salname-i Vilayet-i Aydın, 1321:91). 1900-1901'deki toplam gemi sayısının 3510 yelkenli dâhil edildiğinde toplam 6063 adet olduğu görülür. Bunların aynı yıl itibarıyla taşıdıkları yük miktarına göre önemlileri İngiltere, Rusya, Avusturya, Fransız, Yunan ve diğerleri Almanya, Belçika, İspanya, Flemenk, Mısır, Sisam, İsveç-Norveç, Amerika bandıralı gemilerdir (Martal, 2007:47; Salname-i Vilayet-i Aydın, 1321:91). 1329 (1913-14) mali yılında gümrükler genelinde gerçekleştirilen hasılat içerisinde İzmir gümrüğünün

ağırlığının, takriben %16 gibi önemli bir oranda olduğu görülür (Rusumat Salnamesi, 1330:137).

Sanayileşme açısında Aydın vilayeti içinde İzmir, İstanbul'dan sonra ikinci sırada gelmekteydi. İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ı içine alan 1913-1915 yıllarını kapsayan sanayi sayımına göre İzmir sayım yapılan yerlerde bünyesinde bulunan altmış iki sanayi kuruluşuyla %22'lik bir ağırlığa sahipti (Martal 2007:52).

Osmanlı Bankasının devlet adına İstanbul merkezli banknot ihracına başladığı 1863 yılındaki başarısızlığın ardından (kaime ihracındaki başarısızlığın piyasalarda bıraktığı olumsuz etki dolayısıyla) 1868 yılına kadar ara verilmişti. Banknot ihracı 1864 yılında tekrar İzmir merkezli başlamış, 1869 yılına kadar devam etmiştir. Kâğıt para ihracındaki İstanbul'dan sonra İzmir'in yeri şüphesiz ki buranın aktif ticari hayatıyla doğrudan ilişkiliydi (Eldem, 1998:22).

İzmir'in ithalat-ihracat hacmi itibarıyla Osmanlı Devleti'nin en önemli ithalat-ihracat merkezlerinden biri olmanın yanında devletin dünya ile iktisadi, kültürel etkileşiminde ve bütünleşmesinde katkısının son derece önemli olduğunu da zikretmek gerekir.

Etnik, dini ve kültürel çeşitliliğin zenginliğini² bünyesinde barındıran nadir vilayetlerden biri olan Aydın vilayetinde, bu zenginliğin bir ifadesi olarak yayımlanan gazete sayısı yirmi birdir³ (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1326:208-209).

Yine devlet hazinesi için önemli bir gelir ortalamasına sahip üçüncü vilayet olan Selanik'in aynı dönemde üç yıllık tahsilât ortalamasının 217.495.136 kuruş, tahsisat ortalamasının ise 115.702.088 kuruş olduğu görülür. Bu miktarlara göre vilayetin incelediğimiz dönem itibarıyla diğer idari birimlere göre toplam tahsilât içindeki ağırlığı %7,81, vilayete yapılan ödemelerin toplam ödemeler içindeki ağırlığı ise %3,77 olarak gerçekleşmiştir. Böylece, İstanbul ve Aydın vilayetleri gibi Selanik vilayetinin de gelirleri, giderlerinin çok üzerinde olmakla kamu maliyesi için büyük önem arz eden ilk üç vilayetten biri olduğu görülür.

Selanik, Osmanlı Devleti'nin mali ve iktisadi açıdan en önemli vilayetlerinden biridir. Zira Osmanlı Bankasının ilk şubelerinden birinin Selanik'te de açıldığını görüyoruz. Bu bankanın tavassutu ile 1872'de hazine eshamı çıkarıldığı zaman bilhassa Selanik vilayeti gelirleri karşılık olarak gösterilmiştir (İslam Ansiklopedisi, 1966:346).

Selanik vilayetinin coğrafi konumu diğer birçok vilayete göre kendisini avantajlı konuma getirmiştir. Rumeli bölgesinde İstanbul'dan sonra en önemli ticaret merkezi olarak vilayette üç şimendifer hattının merkezinin bulunması şehrin ticari gelişimini hızlandırmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Selanik'teki hızlı nüfus artışı dış dünya ile yapılan yoğun ticaret ve büyük ölçüde 1871'te Üsküp'e, 1888'de Belgrad'a, 1894'de Manastır'a ve 1986'da Dedeğaç'a kadar uzanan tren yollarının varlığıyla ilgilidir (İslam Ansiklopesi (TDV), 2009:356).

² Hicri 1321 senesi itibarıyla Aydın vilayeti genelinde yaşayan 1.630.358 kişi olan yerli nüfusun %78'i Müslüman, %16'sı Rum, %3,4'ü Ecnebi, %1,8'i Musevi ve diğerleri Ermeni, Latin, Katolik, Bulgar, Protestan, Gayrimüslim Kipti'lerden ve toplam nüfusun %2'si kadar da değişik etnik dini guruplardan oluşmaktaydı. (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1321:420)

³ 1321 hicri senesi itibarıyla ise Aydın vilayeti dâhilinde Türkçe 3, Rumca 4, Fransızca 5, Musevice 1 ve İspanyolca 2 adet olmak üzere toplam 15 adet gazete basılmaktaydı (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1321:90).

Dış ticarete vilayetin ilişkide bulunduğu ülkeler daha çok İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, Yunanistan, Rusya, Belçika ve Sırbistan'dır. Ayrıca Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinin dış ticaretinin çoğu Selanik üzerinden yapılmaktaydı (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:618-619).

Bu dönemde Selanik'in toplumsal ve kültürel çeşitliliğini Türkçe, İbranice, Rumca, Fransızca, Bulgarca dilleriyle basılan birçok kitap, dergi ve gazetede görmek mümkündür (TDV, 2009:356). Selanik etnik, dini ve kültürel çeşitliliğin en fazla olduğu vilayetler arasındadır. Bu dönemde vilayette meskûn yerli nüfusun %45'i Müslüman, %27'si Patrikhaneye mensup Ortodoks, %20'si Eksarhaneye mensup Ortodoks, %1'i Patrikhaneye mensup Ulah, %4'ü Yahudi, %3'ü diğer milletlerden oluşmaktaydı (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:655).

Bir bütün olarak Tablo 2'de yer alan verilere bakıldığında İstanbul, Aydın ve Selanik vilayetlerinin kamu maliyesi için diğer vilayetlere kıyasla çok daha müstesna bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sadece bu üç vilayetten Hazine'nin dönem içinde elde ettiği vergi gelirleri tüm gelirler içinde %27,4'lük bir ağırlığa sahiptir. Bu oran Hazine'nin toplam gelirlerinin ¼'ünden fazlasını bu üç vilayetten elde ettiği anlamına gelmektedir.

Vergi gelirleriyle devlet hazinesine yaptıkları katkı bakımından önde gelen İstanbul, Aydın ve Selanik vilayetlerini takip eden diğer öneme haiz vilayet Beyrut'tur. Yine üç yıllık (1325-1327) ortalama tahsilât miktarları itibarıyla Hazine'nin elde ettiği gelirler içerisinde %4,79'luk bir ağırlığa sahip olduğu görülür.

Bu dönemde Beyrut vilayeti dâhilinde irili ufaklı birçok iskele bulunmaktadır. Bu anlamda Beyrut vilayetinde ticaret önemli bir faaliyet alanıdır. 1329 (1913-14) mali yılında gümrükler genelinde gerçekleştirilen toplam hasılatlar içerisinde Beyrut gümrüğünün %19'luk oranla İstanbul gümrüklerinden sonra en fazla ağırlığa sahip gümrük olduğu görülür (Rusumat Salnamesi, 1330:137). Vilayetin ihracat kalemleri 1326 (1908-1909) tarihli Beyrut Salnamesi'ne göre yün, harir, mensucat, sabun, meyan kökü ve her nevi hububat ile meyvelerden oluşmaktaydı. Bank-ı Osmanî'nin vilayet merkezi dâhilinde şubeleri bulunduğu gibi Beyrut'ta banka işlemleriyle meşgul birçok sarraf mevcuttu (Salname-i Beyrut, 1326:94-95). Osmanlı Bankasının açıldığı ilk yıl şubelerinden birinin Beyrut'ta açılmış olması, şubelerin açıldığı diğer vilayetlerde olduğu gibi, bu bölgenin de aktif iktisadi yapısına işaret eden önemli bir durumdur (Autheman, 2002:264).

Beyrut sosyo-kültürel çeşitliliğiyle dikkat çeken bir vilayettir. Yabancılar hariç Osmanlı tabiiyetinde Müslüman, Rum, Ortodoks, Katolik, Marunî, Protestan, Latin, Ermeni Katoligi, Ermeni Kadim, Süryani, Keldani, Musevi ve Samiri gibi birçok milliyete, din ve mezhebe mensup nüfusa sahiptir. Vilayette bulunan matbaaların sayısı yirmidir. Bu dönemde on bir gazete ve beş risale yayımlanmaktadır. Bunların yayın dili çeşitlidir. Biri Türkçe-Arapça, on dördü Arapça ve biri Fransızcadır (Salname-i Beyrut, 1326:79, 102-103).

Kamu maliyesi için önemli bir diğer idari birim olan Edirne vilayetinin toplam tahsilâtlar içindeki ağırlığı %4,38'dir. Vilayet arazisinin verimliliği dikkat çeken bir durumdur. İklim yapısı her çeşit hububat ve meyvenin yetişmesine imkân veren özelliktedir. Bulduğu coğrafi konum dolayısıyla devletin merkezi İstanbul, Rumeli ve Avrupa arasında yer alan bir köprü özelliğine sahip olması, bu vilayeti ayrıca ayrıcalıklı kılmaktadır. Vilayetin konumundan kaynaklanan ayrıcalığı, iktisadi açıdan da diğer vilayetlere göre üstünlükler elde etmesini beraberinde

getirmiştir. Bu üstünlüğün bir döneme ait olmayıp tarih boyunca süregelen bir özellik olduğunu görmekteyiz.

İncelediğimiz dönem öncesinde, 19. yüzyıl boyunca, vilayetin Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarıyla irtibatını sağlayan çok sayıda su ve kara yoluna sahip oluşu onu farklı kılmaktaydı. İstanbul'u Edirne'ye bağlayan Silivri-Lüleburgaz-Babaeski yolu güzergâhında her gün kervan bulunurdu. İstanbul'dan Macaristan tarafına giden kervanlar Edirne yoluyla devam ederlerdi. Tekirdağ ve Enez limanları üzerinden İzmir'e, oradan Akdeniz ülkelerine ulaşan ticaret önemliydi. Nakliyatta bazı güzergâhlarda (Enez-Filiba hattında) Meriç nehrinin kullanılması Edirne'nin hinterlandını geniş tutmaktaydı (Kıvrak, 1989:18-21). Enez Limanı, Doğu Trakya'nın en önemli liman şehri olarak Meriç Nehri yoluyla Ege Denizi'ni Doğu Trakya'nın iç kısımlarına bağlamaktaydı. Ege adalarıyla Trakya arasındaki ticarete önemli bir limandı. Tekirdağ, Gelibolu ve Karaağaç liman ve iskeleleri sayesinde Edirne vilayeti ticari bir köprü ve merkez olma özelliğini sürdürmüştür (Peremeci, 1940:25).

Vilayette demiryolu yapımıyla taşımacılıkta nehir yolu terk edilmiştir. Balkan yarımadasını baştan başa kateden Rumeli demiryolu, 1870'te başlamış; 1875'de İstanbul-Edirne (318 km), Edirne-Filiba-Sarımbay (243 km), Edirne-Dedeağaç (149 km), Tırnova-Yanbolu, Selanik-Üsküp ve Üsküp-Mitreviçe hatları hizmete girmiştir (Velay, 1978:156-161 vd).

Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış bir şehir olarak Edirne'nin kültürel seviyesi bu dönemde oldukça yüksektir. Mücellitlik, müzehhiplik, yazıcılık, musiki, mühürkenlik, nakkaşlık gibi sanatsal yönü ağır basan meslekler icra edilmekteydi. Tabii bunların yanında ipekçilik, saraçlık, lüleçilik, mürekkepçilik, debbağlık, keçecilik, demircilik, kuyumculuk, bakırcılık, mumculuk, camcılık, aynacılık gibi birçok el sanatına dayanan meslek çeşitlerini de zikretmek gerekir (Peremeci, 1940:316).

Devlet hazinesinin elde ettiği tahsilât rakamlarında %4,24 oranla önemli bir ağırlığa sahip öne çıkan vilayetlerden bir diğeri Hüdavendigâr'dır. Vilayet uygun iklimi, verimli toprağı ve coğrafi özellikleriyle tarım ve hayvancılığa son derece uygun bir yapıya sahiptir. Hububat, bakliyat, sebze, meyve türleri, üzüm, pamuk, tütün, afyon, zeytin gibi yetiştirilen ürünler önemli olmakla beraber bu dönemde Hüdavendigâr deyince akla ipek kozası gelmekteydi.⁴ İpek kozası yetiştiriciliğini geliştirmek için 1303 (1887/1888) tarihinde Bursa'da harir okulu açılmıştır. Başlangıcından 1321 (1903-1904) senesi sonuna kadar on sekiz sene zarfında bu okuldan 1234 öğrenci mezun olmuştur. Bu okulun eğitim verdiği on sekiz sene zarfında ipek böcekçiliği yetiştiriciliğinin ve koza öşür varidatının önemli seviyelere geldiği görülür. Hüdavendigâr vilayeti İzmit sancağının koza mahsulü 1304 (1888-1889) senesinde 2,057.497 kilo ve öşür gelirleri 24.870 Osmanlı lirası iken, takip eden her bir yıl bu miktarlar artmış ve 1321 (1903/1904) yılına gelindiğinde koza mahsulü 7.436.000 kiloya ve öşür gelirleri 100.000 Osmanlı lirasına ulaşmıştır. (Hüdavendigâr Salnamesi 1325:263-268). Böylece koza mahsulünde hâsıl olan varidat %400, varidat-ı öşriye ise %440 nispetinde artış göstermiştir. Bursa

⁴ Fakat 19. yüzyılda Avrupa'da ipekli dokumacılığın gelişmesi ve kaliteli ipek elde edilmesi Bursa ipekçiliğini olumsuz etkilemiştir. Avrupa'da buharla işleyen mançınık hanelerde çekilen ipekli ölçülü olmaları dolayısıyla Türk ipeklerinden üstün tutuluyordu (Çadırcı, 1991:413).

vilayetinin ihracatında Lyon, Saint Etienne ve Paris'teki Fransız ipek pazarları birinci sırada yer alır ve bu üç pazar vilayette üretilen ham ipeğin %90'nın müşterisidir (Mevsim 2009:64).

Vilayet sahip olduğu Bandırma, Gemlik ve Mudanya limanlarıyla ithalat ve ihracatta önemli bir yere sahiptir. 1322 senesinde bu limanlara gelen gemi sayısı toplam 61.766 adettir (Hüdavendigâr Salnamesi, 1325:321). Vilayetteki iktisadi potansiyel yıldan yıla büyüyerek devam etmiştir. Zira 1902/1903 (1320) döneminde bu limanlar yoluyla gerçekleştirilen toplam ithalat 37 milyon kuruş iken, 1904-1905 döneminde 44 milyon kuruşa yükselmiştir. Aynı yıllarda ihracat miktarının 22 milyon kuruştan 28 milyon kuruşa yükseldiği görülür (Mevsim 2009:320). Vilayette iktisadi faaliyetler diğer birçok vilayete nispetle son derece gelişmişti. Zira bütün önde gelen dünya sigorta şirketlerinin Bursa'da şubeleri veya temsilcileri bulunmaktaydı (Mevsim, 2009:60).

Tablo 2'deki veriler incelendiğinde, kamu maliyesi için önemli vilayetlerden bir diğerinin Trabzon vilayeti olduğu anlaşılır. Trabzon'un ilgili yıllarda toplam tahsilâtlar içindeki ağırlığı %3,86 olmuştur.

Vilayet bulunduğu konum dolayısıyla sahip olduğu liman ve iskeleler ile özellikle transit ticarete önemli bir yere sahip olmuştur. 1318 (1900-1901) senesinde Trabzon Limanı yoluyla ithal olunan eşyanın değeri 132.480.782 kuruş iken, bunun 77.984.832 kuruşu transit ticarete, 54.495.950 kuruşu ithalata aittir. Aynı yılın ihracat değeri 54.678.506 kuruştur. İthalata konu olan malların ekserisi yiyecek, içecek ve mensucattan oluşmaktaydı. İskelelere gelen ve transit ticarete konu olan eşyanın çoğunu İran'a sevk olunanlar oluşturmuştur. Daha çok tarım ürünlerinden buğday, arpa, sebze, meyve, fasulye, fındık ve tütün gibi ürünler; koyun, sığır, balık yağı, keçi derisi, yapağı, balmumu, tuzlu balık ve pastırma gibi hayvansal ürünler; keten bezi, balık ağı gibi çeşitli ürünler ihracat kalemlerini oluştururken, kuruyemiş, üzüm, harir, halı ve kilim gibi ürünlerde transit ticaret kalemlerini oluşturmaktaydı (Trabzon Vilayet Salnamesi, 1321:456-457). 20. yüzyılın ilk senesinde bir yıl süresince vilayet dâhilindeki liman ve iskelelere gelen gemilerin adedi 181'i büyük, 1901'i küçük vs. olmak üzere toplam 2448 adettir. İskelelere gelen vapur 2244, yelkenli gemi ise 10.412 adettir. Bunlar daha çok Avusturya, Fransa, Almanya, Rusya, İtalya, Yunan, Belçika, İsveç ve Norveç bandıralıdır (Trabzon Vilayet Salnamesi, 1321:490-492). Vilayet dâhilinde ticaret, büyüklük sırasına göre Trabzon, Samsun, Giresun, Rize ve Ordu limanlarıyla muhtelif kasabalarda bulunan iskeleler yoluyla yapılmaktaydı ve bunlar içerisinde en önemlisi Trabzon Limanıydı.⁵ Trabzon ve Samsun gümrüklerinden elde edilen hasılatın 1329 (1903-1914) mali yılında gerçekleştirilen toplam hasılat içerisindeki ağırlığı %10'dur (Rüsumat Salnamesi, 1330:137). Bu pay İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik gümrüklerinden sonraki en önemli orandır.

Trabzon vilayeti ticaretle birlikte tarım ve sanayi sektörlerinde ve incelediğimiz dönem öncesinde de önemli kentlerden biriydi. Yörede demircilik, kuyumculuk, marangozluk, gümüş işlemciliği, sandal ve gemi yapımı önemli faaliyet alanlarıydı. Trabzon-Batum, Trabzon-Fatsa arasında yer alan bölgelerden keten, keten ipliği, fındık, meyve, mısır ve buğday ihracata konu olan mallardı (Çadırcı, 1991:365-366).

⁵ Mesela 1318 yılında gerçekleşen toplam 254 milyon kuruşluk ithalatın (transit dâhil) 133 milyon kuruşu, 228 milyon kuruşluk ihracatın 74 milyon kuruşu Trabzon Limanına aittir (Çadırcı, 1991: 468).

Tablo 2'ye göre, Konya vilayetinin toplam tahsilâtlar içinde %3,69'luk bir ağırlığa sahip olduğu görülür. Önemli yolların kavşak noktasında yer alan Konya'ya 19. yüzyılın sonlarında (28/7/1896) ulaşan demiryolu, nüfusun artmasına yol açmakla birlikte ticari faaliyetlerin yoğunlaşmasını da beraberinde getirmiştir. 20'inci yüzyılın başlarında Konya vilayeti İç Anadolu'nun en büyük şehri ve faal ticaret merkezi olarak kendisini hissettirmiştir (Baykara, 2002:187).

Yukarıda zikredilen idari birimler haricinde, aynı dönem itibarıyla, hazinenin gerçekleştirdiği tahsilâtlar içinde öne çıkan diğer vilayetler; %2,98'luk ağırlıkla Halep, %2,81 ile Bağdat ve %2,63 ile Ankara olmuştur.

Verilen Tabloya göre vergi tahsilât miktarları itibarıyla otuz vilayet içerisinde kamu maliyesi nazarında en az gelire sahip olan son dört vilayetin paylarının; İskodra %0,46, Hicaz %0,47, Yemen %0,68 ve Bitlis için %0,71 oranlarında kaldığı görülür.

Tablo 2: Hazinesinin Vilayetlerden Elde Ettiği Gelirler (Tahsilâtlar) ve Vilayetlere Yaptığı Ödemeler (1325-1327/1909-1912)

Vilayetlerden Elde Edilen Tahsilâtlar (1325-1327/1909-1912)			Vilayetlere Yapılan Ödemeler (1325-1327/1909-1912)		
Sıralama	Vilayetler	1325-1327 Dönemi Yıllık Tahsilât Ortalaması (%)	Sıralama	Vilayetler	1325-1327 Dönemi Yıllık Gider Ortalaması (%)
1	İstanbul	10,79	1	Edirne	4,92
2	Aydın	8,77	2	İstanbul*	4,65
3	Selanik	7,81	3	Selanik	3,77
4	Beyrut	4,79	4	Kosova	3,20
5	Edirne	4,38	5	Aydın	2,32
6	Hüdavendigâr	4,24	6	Suriye	2,01
7	Trabzon	3,86	7	Manastır	1,97
8	Konya	3,69	8	Bağdat	1,78
9	Halep	2,98	9	Erzurum	1,60
10	Bağdat	2,81	10	Hüdavendigâr	1,17
11	Ankara	2,63	12	Halep	1,12
27	İskodra	0,46	13	Beyrut	1,11
28	Hicaz	0,47	14	Trabzon	1,00
29	Yemen	0,68	15	Konya	0,99
30	Bitlis	0,71	18	Ankara	0,87

Kaynak: Oranlar Ek-1 ve Ek-2'deki verilerden hesaplanmıştır.

* İstanbul Vilayeti için hesaplanan veriler 1326-1327 yıllarına aittir.

Aşağıda verilen Tablo 3'e göre sancaklar içerisinde hazineye yaptıkları katkı bakımından öne çıkanların ilki, yine üç yıllık gelir (tahsilât) ortalaması içindeki

ağırlıklarına göre, %1,43 ile Karesi sancağıdır. Tarıma elverişli arazi yapısı ve iklimiyle hemen her çeşit tarımsal ürünün yetiştiği hayvancılığın geliştiği, pazar için ürettiği ürünleri rahatlıkla satabildiği, ihtiyacı olan maddeleri ithal edebildiği liman ve iskelelere sahip, iktisadi hayatın diğer birçok idari birime nispetle daha fazla gelişmiş olduğu bir sancaktır.⁶

Karesi sancağını %0,82'lik oranla Bolu sancağı takip etmektedir. Kerestecilik, madencilik, yün ve tiftik imali sancağın en önemli iktisadi faaliyetleridir. Bölgenin ihracatında önemli olan bu sektörlerin yanında hayvan ve hayvansal ürünler, afyon, deri, arpa-buğday gibi ürünler de ihracat ürünleri arasındadır (Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi, 1334:125; Bolu Livası Salnamesi, 1337-1338:345). Karesi sancağını kamu maliyesi nazarında gelirleriyle sahip olduğu ağırlıkta %0,78 ile Kudüs sancağının takip ettiği görülür.

Buna karşın gelirlerinin azlığı dolayısıyla toplam tahsilât içinde en az paya sahip olan sancakların ağırlıkları ise sırasıyla; Bingâzi %0,16, Cebel-i Lübnan %0,17, Medine-i Münevvere %0,05 ve Asir sancağı %0,04'lük oranlar şeklindedir.

Tablo 3: 1325-1327 Döneminde Hazinenin Sancaklardan Elde Ettiği Gelirlerin Üç Yıllık Ortalamaları

Sıralama	Sancaklar	1325–1327 Yılları Tahsilât Ortalamaları (%)
1	Karesi	1,43
2	Bolu	0,82
3	Kudüs	0,78
10	Bingâzi Sancağı	0,16
11	Cebel-i Lübnan	0,17
12	Medine-i Münevvere	0,05
13	Asir Sancağı	0,04

Kaynak: Burada yer alan oranlar Tablo 2'deki verilerden elde edilmiştir.

Aşağıda yer alan Tablo 4'de vilayet ve sancakların 1325-1327 (1909-12) dönemi yıllık ortalama kişi başına düşen tahsilât miktarları hesaplanmıştır. İdari birimlerin ele aldığımız tahsilât ve tahsisat rakamları Hazine için bu vilayet ve sancakların başlıca vergi kaynağı olarak önemini ortaya koymaktadır. İlgili vilayet ve sancakları “kişi başına düşen tahsilât miktarlarıyla” birlikte değerlendirmek, bu idari birimlerin kamu maliyesi ve iktisadiyatı için önemini ortaya koymanın ötesinde, bu idari birimlerin sosyoekonomik gelişmişlik seviyesine daha reel bir biçimde işaret edecektir. Kişi başına düşen tahsilât miktarları ilgili vilayet ve sancaklarda meskûn

⁶ Sancağın ihraç ettiği tarım, orman, maden, hayvancılık ve dokumacılık ürünleri başlıca; mısır, yulaf, bakla, ceviz, fasulye, susam, hardal tohumu, arpa, buğday, yumurta, kepek, peynir, zeytin, balık, afyon, sadeyağ, işçi, taze üzüm, bal, havyar, tereyağı, turunçgiller ve hayvan türleri gibi birçok kalem maldan oluşmaktaydı. Ham borasit, deri, ceviz kütüğü, kereste, sabun, mermer taşı, hayvan derisi, granit taşı, zeytinyağı, meşe kömürü, odun, demir, değirmen taşı, tütün, keçi kılı, pamuk, halı, organ gibi maden ve sanayi ürünleri önemli ihraç kalemleriydi. Geniş bilgi için bkz. Mutaf, 1997:52–53.

vatandaşların ortalama bir değerle üstlen(ebil)dikleri vergi yükünü de göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.

İstanbul vilayetinin idari birimler içerisinde devlet hazinesine olan katkısı bakımından kişi başına düşen tahsilât miktarı olan 419 kuruş/kişi ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. İstanbul'u, Selanik vilayeti 256 kuruş/kişi ile takip etmiştir. Selanik'in, Hazinesin gerçekleştirdiği tahsilât miktarında Aydın vilayetinden sonra iken, kişi başına düşen tahsilât miktarı bakımından ikinciliğe yükseldiği görülür. Beyrut vilayeti de iktisadi hayatın canlılığının bir göstergesi olarak 190 kuruş/kişi tahsilât miktarıyla en önde olan vilayetler arasında yer almıştır. Toplam tahsilâtlar içindeki yeriyle İstanbul'dan sonra en önemli vilayet olan Aydın burada 149 kuruş/kişi tahsilât miktarıyla Beyrut'u takip etmiştir. Bu vilayetleri Musul 136 kuruş/kişi, Adana 118 kuruş/kişi, Edirne ve Halep 108 kuruş/kişi, Trabzon 103 kuruş/kişi tahsilâtla takip etmiştir. Buradaki değerlendirmede Musul, Adana ve Halep'in kişi başına düşen tahsilât miktarlarında ilk vilayetler içinde yer almaları, her ne kadar elde edilen tahsilât rakamları itibarıyla öne çıkmasalar da iktisadi faaliyetler alanında gelişmiş merkezler olduğunun ve buralarda halkın gelir seviyesinin diğer birçok vilayetten daha yüksek olduğunun açık bir göstergesidir. Netice olarak bu durumun temel nedeninin idari birimlerin sahip oldukları nüfus miktarlarıyla ilgili olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Sancaklarda meskûn nüfusun Hazineye katkıları incelendiğinde, bazı sancakların incelediğimiz dönemde ortalama kişi başı tahsilât miktarlarının bazı vilayetlerden daha fazla olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Kişi başına düşen tahsilât miktarları bakımından en fazla dikkati çeken 121 kuruş/kişi ile Kal'a-i Sultaniye sancağıdır. Kal'a-i Sultaniye sancağında kişi başına düşen tahsilât miktarının Adana, Edirne, Halep ve Trabzon'dan daha fazla olduğu dikkate değerdir. Verilen Tablo 4'e göre Kal'a-i Sultaniye sancağının ilgili yıllar için ortalama otuz vilayetin yirmibeşinden daha fazla kişi başı tahsilât miktarına sahip olduğu görülmektedir. Bu dönemde Kal'a-i Sultaniye sancağını 92 kuruş/kişi ile Karesi sancağı ve 81 kuruş/kişi ile Çatalca sancağı takip etmiştir. Bu sancakların da gelirleri itibarıyla devlet hazinesine diğer birçok vilayetten (Erzurum, İşkodra, Ankara, Bitlis, Basra, Cezair-i Bahri Sefid, Hicaz, Diyar-ı Bekir, Suriye, Sivas, Trablusgarp, Kastamonu, Kosova, Mamuretü'l Aziz, Manastır, Van ve Yemen Vilayetleri gibi) daha fazla katkıda bulunduğu Tablo 4'deki verilere göre anlaşılan bir durumdur.

Tablo 4: İdari Birimlerde Kişi Başı Tahsilât Miktarları (1325-1327/1909-1912)

Vilayet ve Sancaklar	Kişi Başı Tahsilât Miktarı (kuruş)	Vilayet ve Sancaklar	Kişi Başı Tahsilât Miktarı (kuruş)	Vilayet ve Sancaklar	Kişi Başı Tahsilât Miktarı (kuruş)
İstanbul	419	Diyar-ı Bekir	63	Yemen	16
Edirne	108	Selanik	256	Urfa Sancağı	54
Erzurum	67	Suriye	76	İzmit	66
İşkodra	54	Sivas	61	Bingazi	9
Adana	118	Trablusgarp	53	Bolu	62
Ankara	66	Trabzon	103	Canik	58
Aydın	149	Kastamonu	53	Çatalca	81
Bitlis	50	Kosova	53	Zur	74
Basra	20	Konya	85	Asir	5
Bağdat	84	Mamuretü'l Aziz	50	Kudüs	59
Beyrut	190	Manastır	69	Karesi	92
Cezair-i Bahri Sefid	68	Musul	136	Kal'a-i Sultaniye	121
Hicaz	55	Van	44	Medine-i Münevvere	13
Halep	108	Yanya	71	Cebel-i Lübnan	10
Hüdavendigâr	97				

Kaynak: Oranlar Tablo 1 ve Tablo 2'deki verilerden elde edilmiştir.

3. İdari Birimlerden Vergi Türlerine Göre Yapılan Tahsilatlar

Tahsil edilen vergilerin vilayetler ve sancaklara göre dağılımında her bir vergi türünün idari birimlere göre ağırlıkları farklılık göstermektedir. Bu farklılığın nedenini her bir vilayetin sahip olduğu sosyoekonomik özelliklerde aramak gerekir. Coğrafi ve beşeri özellikler, iklim, doğal madenlerin mevcudiyeti, coğrafi konum, vilayetin ticaret yollarına göre konumu, limanlara ve demiryoluna sahiplik durumu, tarımsal faaliyetlerin niteliği gibi sıralanabilecek birçok etken her bir idari birimde vergilerin dağılımında ve ağırlıklarında etkili olan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada çalışmanın makale sınırları dikkate alınarak hazinenin elde ettiği toplam gelirler (tahsilât) içerisinde yine ancak “öne çıkan idari birimlerden” elde edilen vergilerin dağılımı ve ağırlıkları üzerinde durulacaktır.

Verilen Tablo 5'e göre İstanbul vilayetinin merkezi bütçe gelirlerine katkısının en fazla vasıtalı vergiler⁷ yoluyla olduğu anlaşılmaktadır. 1325 (1909-1910) yılında İstanbul vilayetinden ağırlıklı olarak tahsil olunan verginin payı %34,8'lik önemli bir orana sahiptir. Bu pay vasıtalı vergiler tahsilât miktarı bakımından İstanbul'a en yakın vilayet olan Aydın'ın tahsilât miktarının hemen hemen üç katıdır.

Vasıtalı vergileri oluşturan vergi gelirlerinin özelliği, büyük oranda piyasa yapısı içerisinde ticari işlemlerden doğmaları ve tahsil ediliyor olmalarıdır. Gümrük vergisinin bu vergi türleri içinde müstesna bir yeri vardır. Mesela 1325 (1909-1910)

⁷ Bu vergi türüne müskirat, tömbeki beyiyesi, gümrük, bahriye, sıhhiye-i hayvaniye ve avlanma vergileri dâhildir.

mali yılında, bütün vilayetlerin dâhil olduğu, gümrük vergisi tahsilâtının vasıtalı vergiler içinde %87'ye varan bir ağırlığa sahip olduğunu vurgulamak gerekir.⁸ Dolayısıyla İstanbul'da, iktisadi hayatın lokomotifi olan uluslararası ticaretin ve iç piyasada alışverişin diğer vilayetlere nazaran daha canlı olduğu ve büyük oranlarda gerçekleştiği sonucuna varılabilir. Bu neticeyi destekleyen bir diğer veri de, daha çok iktisadi faaliyetler neticesinde tahsil olunan, damga, kaydiye ve harç vergileri (Sayın, 1999:620-625,634,605) içerisinde başkent devletin hazinesine olan katkısının %17,4'lük bir ağırlığa sahip olmasıdır. Yine bu vergi türünden elde edilen toplam tahsilât miktarlarında başkenti en yakın takip eden Aydın vilayetinin %9,4'lük bir ağırlığa sahip olduğuna bakılırsa, İstanbul'un bu vergi türündeki ağırlığı daha belirgin bir şekilde kendini gösterecektir.

Hazine için bir diğer önemli gelir kalemi olan inhisarlar tahsilâtının yine diğer vilayetlerden daha fazla %7,1'lik bir payla İstanbul'da tahsil edildiğini belirtmek başkent devletin hazineye katkısını, diğer bir ifadeyle diğer vilayetlere nispetle kamu maliyesi içerisindeki yerinin ne olduğunu anlamada pekiştirici olacaktır.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlara göre iktisadi ve mali açılarından Osmanlı Devleti'nin en önemli merkezlerinden bir diğeri Aydın vilayetidir. Vilayet genelinden elde edilen vergi gelirlerinin İstanbul'a nazaran oransal dağılımı daha dengeli görülmektedir. Bu anlamda vilayetin toplam vergi çeşitleri içindeki payları; vasıtalı vergiler %13,6, vasıtasız vergiler %8,9, damga-kaydiye ve harçlar %9,4, emlak ve eşyayı emiriye %8,2 ve inhisarlar %5,1 oranlarında gerçekleşmiş olduğu görülür. Vilayetten tahsil edilen vergi türlerindeki bu dağılım, buradaki iktisadi hayatın hemen her sektörde gelişmişliğinin bir sonucu olarak görülebilir.

Burada İstanbul'dan farklı olarak dikkati çeken bir veri "vasıtasız vergilerde" Aydın vilayetinin hazineye katkısının, İstanbul dâhil diğer bütün vilayetlerden, daha fazla paya sahip olduğudur. Bu vergi türünde Aydın'ın %8,9'luk paya sahip oluşu, nispi olarak vilayetteki iktisadi faaliyet alanlarında tarımsal yoğunluğun, tarımsal faaliyetlerdeki gelişmişlik düzeyinin (hatta hayvancılığın) bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Zira vasıtasız vergiler; arazi ve emlak, temettü, bedel-i askeri, tarik bedeli, ağnam-deve-camus-canavar, aşar, hususi ormanlar hasılatı, madenler, vergi tezakiri esmanî vergilerinden oluşmaktaydı (Öznel, 2009:75).

Vasıtasız vergiler içerisinde tahsilât miktarı itibarıyla en önemli paya sahip olanı aşar vergisidir. 1325 (1909-1910) yılı tahsilât rakamlarına göre aşarın diğer idari birimlerin de dâhil olduğu toplam vasıtasız vergiler içindeki ağırlığı %54,3 toplam vergi gelirlerinde ise %25'dir (Öznel, 2009:103). Bu yılın öncesinde ve sonrasında aşar vergisi için bu ağırlıklı payın savaş şartları istisna olmak üzere normal zamanlarda pek değişmediğini belirtmek gerekir.

Tablo 7'ye göre Aydın vilayetinin merkezi hazineye en fazla katkı sağladığı bir diğer vergi çeşidi "vasıtalı vergiler"dir. Vilayetin %13,6'lık payla bu vergi türü içerisindeki tahsilât ağırlığının idari birimler içerisinde İstanbul'dan sonra sahip olunan en önemli oran olduğu görülür. Bununla birlikte vilayetin hazinenin gelirlerine olan katkısı; damga-kaydiye-harç vergilerinde %9,4'lük, emlak ve eşyayı emiriyede %8,2'lik önemli miktarlarda gerçekleşmiştir. Aydın vilayetinin devletin ve saltanatın merkezi Dersaadet'ten sonra en önemli uluslararası ticaret merkezi

⁸ Gümrük vergisinin vasıtalı vergiler içindeki ağırlığı diğer yıllar içinde hemen hemen aynı şekildedir. Mesela 1324'de %86, 1326'da %88, 1329'da %90'dır (Öznel II, 2009:131).

(vilayet merkezi İzmir) olması, bu vergi türlerinde de diğer idari merkezlerden daha fazla bir ağırlığa sahip olmasında temel nedendir (Salname-i Vilayeti Aydın, 1326:226). Mesela, 1320 (1902-1903) yılında İzmir'den diğer Osmanlı limanlarına yapılan ticaretin değeri 92 milyon kuruş ve yabancı devletlere 538 milyon kuruş olmak üzere toplam 639 milyon kuruşluk bir hacme sahiptir. İzmir'in ithalatı Osmanlı ada ve sahillerinden 121 milyon kuruş, yabancı devletlerden 356 milyon kuruş olmak üzere toplam 476 milyon kuruş olmuştur (Salname-i Vilayet-i Aydın, 1326:231).

Kamu maliyesi için vazgeçilmez bir diğer önemli vilayet Selanik'tir. Hazinesinin büyük oranda vasıtalı vergileri tahsil ettiği en önemli vilayetlerden biridir. Bu vergi türü içindeki ağırlığı hemen hemen Aydın vilayeti nispetinde %11,9'dur. Rumeli'de Selanik vilayeti İstanbul'dan sonra en önemli ticaret merkezidir. Şehirde bulunan tren yolu hatları başlıca Selanik ve Kavala iskeleleri şehrin var olan zirai ve sınaî verimliliğini arttıran başlıca etkenler olmuştur (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:619).

İncelediğimiz yıllarda Selanik vilayetinden ihraç olunan emtianın geneli zirai mallardır. Bu mahsulün yarısı Kosova ve Manastır vilayetlerine aitti. Çoğu İngiltere ve Fransa'ya gitmekteydi. Zahireden sonra ihraç ürünlerinin en mühimleri tütün, pamuk, harir kozası, afyon ve susamdır. İthalatın büyük bir kısmının mensucattan oluştuğu görülür. İngiltere, Almanya ve Fransa ithalatta önemli ülkelerdir. Yünlü ve ipekli mensucat Fransa ve İtalya'dan gelmekteydi. Bunların önemli bir kısmı Kosova ve Manastır'a sevk edilirdi. İthalata konu olan mallar içinde kahve ve şeker ikinci sıradadır. Üçüncü kısım malları, petrol gazıyla ispirto ve müskirat teşkil ederdi. Dördüncü olarak, madenler, boya, mefruşat, züccaciye, cam, kâğıt, pirinç, sabundur. Maden kömürü, zeytinyağı, kereste ve modaya ait eşya ithal edilen mallara dâhildi (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:620-621).

Ziraat, Selanik vilayetinin zenginlik kaynağıydı (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:590-593). Bu dönemde vilayetin sanayi faaliyetleri içinde en önemlisi gıda sanayisidir. Vilayet tarımsal faaliyet açısından en zengin vilayetlerden biridir. Tarım ürünlerinin çoğu bu vilayette yetişmekteydi (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:100-101). Dolayısıyla vasıtasız vergiler türünde hazineye katkısı en fazla olan vilayetlerden biriydi. Katkı oranının %7,6'lık önemli bir payı vardır.

Sanayi mahsulleri üretiminde de vilayet önemli bir yere sahipti. En önemlisi üzüm mahsulüdür. Vilayet dahilinde 325 bin dönüm arazide bağcılık yapılmaktaydı. Üzümün geneli şarap imalinde kullanılırdı (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:100-102).

Şaraptan sonra en fazla üretimi yapılanı sanayi mahsulü ipek kozasıydı. Ticaret ve ihracat açısından bakıldığında belki de üzümden daha önemli bir tarım faaliyetidir. İpek böcekçiliği yetiştiriciliğinde Osmanlı vilayetleri genelinde Hüdavendigâr vilayetinden sonra en önemli merkezlerinden biridir. Lakin bu yıllarda vilayete yıllık Avrupa fabrikalarından Liyon, Milan ve Zürih'ten külliyetli miktarlarda ipek mensucatu ihraç olunmaktaydı. Bu ürünlerin önemli bir kısmının ipeği vilayet mahsulüydü (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:605-606).

Vilayet için haşhaş ve afyon mahsulü ipek böcekçiliği kadar önemlidir. Tütün, pamuk, susam, keten ve kenevir ticarete konu olan sanayi ürünleridir. Hayvancılık da vilayette önemli bir üretim faaliyetiydi. Koyun ve keçi yetiştiriciliği

hayvancılığın başlıca önemli olanlarıydı (Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325:605-607).

Vilayetin %8,9'luk oranla damga-kaydiye-harç vergi türünde de önemli bir paya sahip olduğu görülür. Vilayetin diğer idari birimlere göre hazineye yaptığı katkı oranı bakımından öne çıktığı vergi türü emlak ve eşyayı emiriyedir. Oranı %9,2 olarak gerçekleşmiştir.

Beyrut vilayetinin Tablo 5'e göre vasıtalı vergiler bütününde %12,6'yla önemli bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, birçok vilayete nispetle burada ticaretin son derece gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. İrili ufaklı birçok iskele vilayetin ithalat ve ihracatta gelişmesine imkân sağlayan önemli etkenlerdir. Banka muamelatıyla ilgilenen birçok sarrafın ve Bank-ı Osmanî'nin şubelerinin vilayet dahilinde bulunması, iktisadi hayatın gelişmişlik derecesini göstermekle birlikte, vilayetin vasıtalı vergi gelirleri içindeki ağırlığını açıklayıcı bir durumdur (Salname-i Beyrut, 1326:94-95).

Öne çıkan vergi türleri bakımından hazine için önemli diğer vilayetleri belirtmek gerekir. Bu idari birimlerden Edirne vilayetinin sahip olduğu verimli arazilerde hemen her çeşit hububatın meyve ve sebzenin yetişmesine imkân veren toprak ve iklim yapısıyla (Edirne Vilayeti Salnamesi, 1319:899-900) vasıtasız vergilerde %5,9'luk bir ağırlığa sahip olduğu görülür.⁹ Yine aynı vergi türünde 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'nın ham ipek ihtiyacını karşılayan bir merkez haline gelen (Mevsim, 2009:201) Hüdavendigâr'ın %6,6'lık ağırlığı söz konusudur. Bir diğer önemli vilayet olarak Konya'da 1896'da vilayete ulaşan demiryolunun etkisiyle makineli ziraatın diğer vilayetlere nispetle daha önce başlamasıyla zirai üretimin artış gösterdiği bilinmektedir (Baykara, 2002). Vilayetin vasıtasız vergi tahsilâtı içindeki ağırlığı ise %5,7'dir.

Vasıtasız vergilerdeki ağırlıkları dolayısıyla bahsi geçen vilayetlerden farklı olarak Trabzon vilayetinin, aynı vergi türünde %5,6'luk oranla hazinenin gelirleri içerisinde önemli bir paya sahip olduğu dikkat çekmektedir. Yine Trabzon için damga-kaydiye ve harçlarda önemli bir oran olarak %5,3'lük ağırlığı görmekteyiz. Vilayetin hazineye olan katkısı daha çok ithalat, ihracat ve transit ticaret dolayısıyla gümrük vergileri yoluyla elde edilen gelirlerden oluşmaktaydı. Vilayet dâhilinde yoğunlukla Trabzon, Samsun, Giresun, Rize ve Ordu limanlarıyla muhtelif kasabalarda bulunan iskeleler ticaretin merkezi durumundaydı.

⁹ Vilayetin 1319 mali senesi gelirleri içinde aşarın %37, ağnam vergisinin %19'luk ağırlığa sahip olduğu görülür (Öznel 2009).

Tablo 5: Hazineye Katkıları Bakımından Öne Çıkan Vilayetlerin Vergi Türleri İçindeki Ağırlıkları (1325/1909-1910)

Vilayetler	Genel Toplam	I. Kısım: Vasıtasız Vergiler		II. Kısım: Damağ Harçlar ve Kaydiyeler		III. Kısım: Vasıtalı Vergiler		IV. Kısım: İnhisarlar		VI. Kısım: Hükümete Ait Müessesat		VII. Kısım: Maktu Vergiler		VIII. Kısım: Hasılat-ı Mütferrika	
		%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
İstanbul	269.856.175	53.530.806	3,7	21.718.377	17,4	171.754.213	34,8	22.060.258	7,1	792.521	1,3	802.459	0,6	3.881.888	2,9
Aydın	230.492.134	127.016.064	8,9	11.686.952	9,4	66.818.103	13,6	15.898.173	5,1	5.190.954	8,2	7.844.212	5,8	1.233.216	0,9
Selânik	207.453.048	109.395.475	7,6	11.047.451	8,9	58.875.321	11,9	14.474.875	4,6	5.815.714	9,2	5.976.460	4,4	2.616.311	1,9
Beirut	128.588.047	45.423.003	3,2	6.175.473	5,0	62.276.499	12,6	12.222.146	3,9	1.609.821	2,5	2.279.305	1,7	3.069.620	2,3
Edirne	115.295.233	84.248.146	5,9	4.753.383	3,8	14.928.423	3,0	3.779.000	1,2	2.980.990	4,7	2.779.305	1,7	1.623.216	1,2
Hüdavendigâr	114.369.496	94.533.471	6,6	5.925.184	4,8	3.335.007	0,7	4.978.533	1,6	596.712	0,9	2.279.305	1,7	2.947.096	2,2
Trabzon	103.416.842	52.030.757	3,6	6.573.500	5,3	27.555.441	5,6	14.381.127	4,6	3.991.792	6,3	3.069.620	2,3	1.727.768	1,3
Konya	105.041.326	81.124.853	5,7	3.609.614	2,9	810.040	0,2	12.435.407	4,0	1.425.974	2,3	2.947.096	2,2	1.623.216	1,2
Hailep	90.455.638	56.663.237	4,0	3.237.360	2,6	19.955.028	4,0	6.226.943	2,0	88.917	0,1	1.623.216	1,2	102.986.891	74,8
Bağdat	65.143.525	33.578.860	2,3	3.007.053	2,4	22.626.232	4,6	4.219.247	1,4	322.738	0,5	1.727.768	1,3	102.986.891	74,8
Ankara	70.379.452	59.795.025	4,2	3.083.160	2,5	158.942	0,0	5.291.819	1,7	39.280.285	62	102.986.891	74,8	136.185.983	100
Diğer Vilayetler*	1.058.615.928	632.931.291	44,3	43.805.461	35	43.898.200	9	195.713.800	62,8	89.387.100	100	89.387.100	100	136.185.983	100
Toplam Tahsilât	2.692.785.835	1.430.270.988	100	124.622.968	100	492.991.449	100	311.681.328	100	44.291.891	100	89.387.100	100	136.185.983	100

Kaynak: Senelik İhsaiyat-ı Maliye, 1325:20.

* Vilayetler itibarıyla tahsil olunan vergi türlerinin tahsilât miktarıyla öne çıkanları vurgulanmak istendiğinden tahsilât miktarları itibarıyla oransal olarak geride kalan vilayetler toplu olarak verilmiştir.

Sonuç

1325–1327/1909–1912 yıllarına ait verileri temel alarak vilayet ve sancakların kamu maliyesi içerisindeki yerini incelediğimiz bu çalışmada idari birimlerin nüfus, coğrafi alan, ortalama tahsilât ve tahsisat miktarları, kişi başına düşen tahsilât miktarları ve Hazine'nin tahsilâtını gerçekleştirdiği çeşitli vergi türlerinin vilayet ve sancak tabanlı ağırlıkları değerlendirilmiştir. Ortaya çıkan verilerin anlamlı ve anlaşılır olmasını sağlamak bakımından idari birimlerin sahip oldukları sosyoekonomik özellikleri de ilgili bölümlerde incelemeye dahil edilmiştir.

20. yüzyıl başlarında kapladığı alan bakımından devletin en büyük vilayetleri olan Trablusgarp, Yemen ve Basra vilayetlerinin Hazineye sağladıkları vergi gelirleri itibarıyla coğrafi büyüklükleri ile orantılı bir paya sahip olmadıkları görülmüştür. Zira bu bölgeler nispeten seyrek nüfusludur.

Bir milyonun üzerindeki nüfus miktarları ile öne çıkan idari birimler içinde Aydın, Hüdavendigar, Kosova, Edirne ve Trabzon vilayetlerinin Hazinesinin tahsil ettiği toplam gelirler içerisinde ağırlıklı bir yere sahip olduğu görülür. Tabi Kosova vilayeti bu değerlendirmenin dışındadır.

Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu vilayetler içinde başkent İstanbul 172 kişi/km² ile öne çıkmaktadır. Diğer nüfus yoğunluğu fazla olan vilayetlerin sırasıyla Cezair-i Bahri Sefid 43 kişi/km², Trabzon 29 kişi/km², Kosova 28 kişi/km² ve Yanya'da 27 kişi/km² olduğu görülmüştür. Buradaki verilere göre nüfus yoğunlukları fazla olan idari birimler ile elde edilen tahsilât rakamları bakımından öne çıkan vilayetler arasında, İstanbul ve Trabzon vilayetleri haricinde, tam bir paralellik olmadığı anlaşılmıştır. Ancak, ülke genelinde ortalama nüfus yoğunluğunun 9,2 kişi/km² olduğu dikkate alınırsa Hazine'nin elde ettiği vergi gelirlerinde öne çıkan bu vilayetlerin nüfus yoğunluklarının 20 kişi/km² üzerinde olduğunu vurgulamak gerekir.

İncelediğimiz bu dönemde kamu maliyesinin gerçekleştirdiği toplam tahsilâtlar içindeki ağırlığıyla öne çıkan vilayetlerin dikkat çekenleri; %10,79 ile İstanbul, %8,77 ile Aydın, %7,81 ile Selanik, %4,79 ile Beyrut, %4,38 ile Edirne, %4,24 ile Hüdavendigar, %3,86 ile Trabzon, %3,69 ile Konya, %2,98 ile Halep, %2,81 ile Bağdat ve %2,63 ile Ankara vilayetleri olmuştur. Bunlarla birlikte otuz vilayet içinde kamu maliyesi nazarında en az tahsilât oranıyla dikkat çeken vilayetler; %0,46 ile İškodra, %0,47 ile Hicaz ve %0,68 ile Yemen olmuştur. Hazine'nin nispeten daha fazla gelir elde ettiği vilayetlerin ilk yedisinin ortak bir özelliği, coğrafi konumları itibarıyla sahip oldukları limanların ulusal ve uluslararası ticarete önemli merkezler olmaları önemlidir. Bütününde var olan ortak özellik ise, nispeten farklı olmakla birlikte, tarımsal ve sınaî faaliyetlerin diğer vilayetlere göre çeşitli ve gelişmiş olmasıdır. Bu vilayetlerde sosyal, kültürel çeşitlilik ve gelişmişlikle birlikte iktisadi hayatın canlı oluşu tahsilât rakamlarının yüksek oluşunu açıklayan bir durumdur. Ayrıca bu vilayetlerin bütçe tahsisatlarından aldıkları paylar, diğer vilayetlere nispetle tahsilât rakamlarının çok altındadır. Mesela 1909–1912 döneminde başkent İstanbul'dan gerçekleşen %10,79'luk tahsilât oranına karşın, buraya ödenen tahsisatın bütün içindeki yeri %4,92'luk bir orana sahip olmuştur. Aydın vilayetinden yapılan tahsilât oranı %8,77 iken tahsisat %2,32 olmuştur. Aynı şekilde Selanik'ten %7,81 oranlık tahsilâta karşın buraya %3,77 oranlık bir tahsisat yapılmıştır.

İncelediğimiz dönemde idari birimlerin devlet hazinesine olan katkısı bakımından kişi başına düşen tahsilât rakamları içerisinde İstanbul vilayeti, sosyoekonomik gelişmişliğinin bir ifadesi olarak, 419 kuruş/kişi ile öne çıkmıştır. Bunu 256 kuruş/kişi ile Selanik, 190 kuruş/kişi ile Beyrut, 149 kuruş/kişi ile Aydın, 136 kuruş/kişi ile Musul, 118 kuruş/kişi ile Adana, 108 kuruş/kişi ile Edirne ve Halep, 103 kuruş/kişi ile Trabzon takip etmiştir. Burada farklı bir durum arzeden vilayetler Musul ve Adana'dır. Zira Hazine'nin gerçekleştirdiği toplam tahsilâtlar içinde önemli bir oran ve ağırlıkla yer almamalarına karşın, kişi başına düşen tahsilât miktarlarında öne çıkan vilayetler olmuşlardır. Bu durum bu vilayetlerin nüfus sayıları bakımından küçük, ancak ekonomik açıdan gelişmiş merkezler olmalarıyla açıklanabilir.

Vurgulanması gerekli bir diğer sonuç sancaklardan elde edilen tahsilât rakamlarında görülmektedir. Bu dönemde Kal'a-i Sultaniye sancağı 121 kuruş/kişi, Karesi sancağı 92 kuruş/kişi ve Çatalca sancağı 81 kuruş/kişi ile ortalama 17 vilayetten daha fazla kişi başı tahsilât gerçekleştirilen idari birimler olmuşlardır.

Hazineye katkıları ile öne çıkan vilayetlerin vergi türleri içindeki ağırlıklarını incelediğimizde her bir idari birimin sahip olduğu sosyoekonomik imkânların ve iktisadi faaliyetlerin nispeten farklılığı dolayısıyla vergi türlerindeki ağırlıklarının da farklılık arz etmesi doğal bir sonuçtur. Bu anlamda İstanbul vilayeti diğer idari birimlere oranla toplam vasıtasız vergilerde %3,7 oranlık bir ağırlığa sahip iken, Aydın vilayetinin %8,9'luk bir ağırlığa sahip olduğu görülür. Buna karşın vasıtalı vergilerde İstanbul %34,8 ile çok önemli bir ağırlığa sahip iken, en yakın vilayet olan Aydın'ın bu vergi türündeki ağırlığı %13,6 olmuştur. Toplam vasıtalı vergiler içinde gümrük vergisinin ağırlığının % 87'ye kadar yükselmesi, bu dönemde liman ve iskelelere sahip vilayetlerin bu vergi türü içindeki oransal ağırlıklarının nedenini açıklayıcı niteliktedir. İncelediğimiz dönemde bu vergi türünde Aydın vilayeti haricinde öne çıkan diğer idari birimlerin; %12,6 ile Beyrut, %11,9 ile Selanik, %5,6 ile Trabzon olduğu görülmektedir. Yine iktisadi faaliyetlerdeki hareketliliği yansıtan bir vergi olarak damga, harç ve kaydiye tahsilâtı bu dönemde devletin idari olmakla birlikte iktisadi anlamda da merkezi olan İstanbul vilayetinde %17,9 ile önemli bir ağırlığa sahip olmuştur. Aydın ve Selanik vilayetlerinin buradaki ağırlıklarının sırasıyla %9,4 ve %8,9 olduğunu eklemek gerekir.

Ek 1: Vilayet ve Sancaklardan Elde Edilen Tahsilât Miktarları (1325-1327/1909-1912)

Vilayetler	1325/1909-10*		1326/1910-11**		1327/1911-1912***	
	Kuruş	%	Kuruş	%	Kuruş	%
İdare-i Merkeziye	378.256.239	14,05	383.770.656	13,33	416.582.664	13,39
İstanbul Vilayeti	270.658.634	10,05	322.420.747	11,20	346.269.102	11,13
Edirne	115.295.233	4,28	123.066.448	4,28	142.017.273	4,57
Erzurum	49.713.338	1,85	48.324.826	1,68	58.829.642	1,89
İşkodra	12.369.361	0,46	13.084.573	0,45	0	0,00
Adana	50.935.614	1,89	61.603.829	2,14	60.739.945	1,95
Ankara	70.379.452	2,61	77.180.505	2,68	80.660.780	2,59
Aydın	230.492.134	8,56	252.348.145	8,77	278.899.213	8,97
Bitlis	16.620.385	0,62	20.756.439	0,72	24.211.756	0,78
Basra	15.097.474	0,56	21.280.980	0,74	34.100.092	1,10
Bağdat	65.143.525	2,42	80.620.260	2,80	99.756.447	3,21
Beyrut	128.588.048	4,78	138.762.346	4,82	148.255.983	4,77
Cezair-i Bahri Sefid	28.063.732	1,04	35.786.281	1,24	13.425.962****	-
Hicaz	13.916.713	0,52	12.802.122	0,44	14.348.716	0,46
Halep	90.454.638	3,36	88.155.141	3,06	78.245.462	2,52
Hüdavendigâr	114.369.505	4,25	123.719.984	4,30	129.464.706	4,16
Diyar-ı Bekir	24.449.905	0,91	27.840.936	0,97	28.127.682	0,90
Selanik	207.453.048	7,70	227.537.217	7,91	0	0,00
Suriye	63.069.052	2,34	67.688.739	2,35	71.648.740	2,30
Sivas	70.636.269	2,62	68.919.707	2,39	78.418.012	2,52
Trablusgarp	31.949.775	1,19	20.958.399	0,73	0	0,00
Trabzon	103.416.842	3,84	106.666.775	3,71	125.085.544	4,02
Kastamonu	37.869.763	1,41	36.949.634	1,28	40.332.708	1,30
Kosova	62.050.688	2,30	69.343.203	2,41	0	0,00
Konya	105.041.326	3,90	107.681.740	3,74	107.104.203	3,44
Mamuretü'l Aziz	20.896.117	0,78	21.842.050	0,76	25.171.864	0,81
Manastır	59.352.703	2,20	62.275.170	2,16	0	0,00
Musul	34.989.374	1,30	26.995.303	0,94	34.051.301	1,09
Van	10.921.928	0,41	12.998.311	0,45	13.892.644	0,45
Yanya	35.549.390	1,32	40.787.885	1,42	0	0,00
Yemen	28.602.605	1,06	8.723.716	0,30	10.705.304****	-
Urfa Sancağı	0*****	0,00	9.725.507	0,34	7.080.529	0,23
İzmit	18.775.262	0,70	20.641.523	0,72	23.196.177	0,75
Bingazi	5.276.929	0,20	3.370.105	0,12	0	0,00
Bolu	19.756.754	0,73	24.741.520	0,86	26.634.415	0,86
Canik	0*****	0,00	17.432.879	0,61	24.295.983	0,78
Çatalca	5.859.723	0,22	6.030.221	0,21	7.038.697	0,23

Zur	5.565.857	0,21	6.758.816	0,23	5.665.596	0,18
Asîr	1.086.174	0,04	0	0,00	0	0,00
Kudûs	24.128.974	0,90	20.130.566	0,70	23.141.707	0,74
Karesi	39.186.820	1,46	34.548.563	1,20	50.616.945	1,63
Kal'a-i Sultaniye	21.335.648	0,79	18.235.612	0,63	22.261.376	0,72
Medine-i Münevvere	0****	0,00	1.011.025	0,04	1.673.144	0,05
Cebel-i Lübnan	5.117.884	0,19	4.784.674	0,17	5.071.669	0,16
Toplam	2.692.692.835	100,00	100,00	2.657.021.983	85,41	
Vilayât-ı Metruke				453.844.067	14,59	
Genel Toplam	2.692.692.835	100,00	2.878.303.078	100,00	3.110.866.050	100,00

Kaynak: * (Senelik İhsâiyat-ı Maliye 1325:16-17).

** (Senelik İhsâiyat-ı Maliyet 1326:3).

*** (Senelik İhsâiyat-ı Maliye 1327:8-9)

**** Cezair-i Bahri Sefid ve Yemen Vilayetlerinin gelir miktarları sadece Düyun-ı Umumiye Varıdat-ı Muhassasa ve Posta Telgraf İdarelerin tahsil miktarlarıdır.

***** 1325 yılı itibarıyla Urfa, Canik ve Medine-i Münevvere Sancakları sırasıyla Halep, Trabzon ve Hicaz vilayetlerine daniel olduklarından Tahsilât miktarları bu vilayetlere ait yekünler içerisinde.

Ek 2: Hazine Tarafından Vilayet ve Sancaklara Yapılan Ödemeler (1325-1327/1909-1912)

Vilayetler	1325/1909-10*		1326/1910-11*		1327/1911-1912**	
	Kuruş	%	Kuruş	%	Kuruş	%
Devair-i Merkeziye	1.656.655.059	59,69	1.825.521.745	54,10	1.921.946.135	52,36
İstanbul Vilayeti	42.537.488	1,53	155.901.645	4,62	171.285.710	4,67
Edirne	129.796.936	4,68	170.003.143	5,04	185.140.077	5,04
Erzurum	37.480.370	1,35	49.040.755	1,45	73.077.840	1,99
İşkodra	13.421.541	0,48	20.264.680	0,60	0	0,00
Adana	21.445.194	0,77	30.685.668	0,91	28.456.213	0,78
Ankara	20.585.237	0,74	28.559.917	0,85	37.189.302	1,01
Aydın	54.088.550	1,95	82.612.863	2,45	93.874.933	2,56
Bitlis	12.151.195	0,44	19.316.833	0,57	20.095.056	0,55
Basra	10.155.131	0,37	18.910.480	0,56	18.577.881	0,51
Bağdat	41.749.930	1,50	66.485.179	1,97	68.505.523	1,87
Beyrut	29.358.863	1,06	38.280.006	1,13	41.552.032	1,13
Cezayir-i Bahri Sefid	12.562.340	0,45	15.098.733	0,45	1.512.262****	-
Hicaz***	21.572.824	0,78	21.864.651	0,65	27.237.972	0,74
Halep***	35.965.230	1,30	34.585.107	1,02	38.036.961	1,04
Hüdavendigâr	29.409.647	1,06	38.415.278	1,14	48.034.174	1,31
Diyar-ı Bekir	18.799.709	0,68	24.184.027	0,72	22.674.871	0,62
Selanik	106.007.953	3,82	125.396.222	3,72	0	0,00
Suriye	48.283.856	1,74	73.533.498	2,18	77.009.962	2,10
Sivas	32.191.958	1,16	40.415.662	1,20	37.905.482	1,03

Osmanlı Devleti'nde Sosyoekonomik Yapısıyla Öne Çıkan Vilayet ve Sancakların Kamu Maliyesindeki Yeri ve Önemi (1325-1327/1909-1912)

Trablusgarp	17.014.093	0,61	22.071.908	0,65	0	0,00
Trabzon***	25.321.262	0,91	36.029.893	1,07	37.044.452	1,01
Kastamonu	15.621.231	0,56	19.568.156	0,58	24.518.613	0,67
Kosova	77.745.335	2,80	121.399.404	3,60	0	0,00
Konya	25.584.783	0,92	34.340.828	1,02	38.119.273	1,04
Mamuretü'l Aziz	18.078.646	0,65	22.050.358	0,65	21.265.037	0,58
Manastır	56.722.865	2,04	63.844.312	1,89	0	0,00
Musul	23.399.470	0,84	32.686.535	0,97	37.743.621	1,03
Van	13.243.886	0,48	18.623.690	0,55	30.208.951	0,82
Yanya	23.294.746	0,84	30.803.654	0,91	0	0,00
Yemen	44.385.028	1,60	4.702.380	0,14	3.979.369****	-
Urfa Sancağı***	0	0,00	4.057.004	0,12	4.341.177	0,12
İzmit	6.943.994	0,25	7.682.719	0,23	10.774.729	0,29
Bingazi	4.221.313	0,15	5.956.109	0,18	0	0,00
Bolu	7.256.713	0,26	9.509.199	0,28	12.038.267	0,33
Canik***	0	0,00	6.424.144	0,19	16.391.798	0,45
Çatalca	2.175.066	0,08	2.648.006	0,08	2.676.560	0,07
Zur	3.195.946	0,12	3.358.778	0,10	3.642.624	0,10
Asîr	5.192.636	0,19	0	0,00	0	0,00
Kudüs	8.403.179	0,30	10.321.741	0,31	10.642.128	0,29
Karesi	7.564.347	0,27	9.926.270	0,29	10.775.232	0,29
Kal'a-i Sultaniye	11.226.408	0,40	12.239.332	0,36	16.545.359	0,45
Medine-i Münevvere***	0	0,00	12.570.103	0,37	15.804.012	0,43
Cebel-i Lübnan	4.453.405	0,16	4.620.704	0,14	4.835.861	0,13
Toplam	2.775.263.363	100,00	3.374.511.319	100,00	3.213.459.449	87,55
Vilayât-ı Metruke					457.072.366	12,45
Genel Toplam	2.775.263.363		3.374.511.319		3.670.531.815	100,00

Kaynaklar: * (Senelik İhsâiyat-ı Maliye, 1326:214).

** (Senelik İhsâiyat-ı Maliye, 1327:8-9).

*** 1325 yılı itibarıyla Urfa, Canik ve Medine-i Münevvere Sancakları sırasıyla Halep, Trabzon ve Hicaz Vilayetlerine dâhil olduklarından ödeme miktarları bu vilayetlere ait yekûnlar içerisinde.

**** Cezaîr-i Bahri Sefid ve Yemen Vilayetleri için tediye miktarları sadece Düyun-ı Umumiye Varidat-ı Muhassasa ve Posta Telgraf İdarelerinin tediye miktarlarıdır.

Kaynakça

Autheman, A. (2002), *Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*,

Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay.

Baykara, T. (2002), "Konya", *TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 26*, Ankara:187.

Bolu Livası Salnamesi (1337-1338 /1921-1922), Bolu:Hükümet Matbaası.

- Çadırcı, M. (1991), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara:TTK.
- Edirne Vilayeti Celilesi Salnamesi (1319), 28.defa, Edirne:Vilayet Matbaası.
- Eldem, E. (1998), *Osmanlı Bankası Banknotları (1863-1914)*, İstanbul: Osmanlı Bankası Yay.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salname-i Resmisi (1325 h.), 34.defa, Hüdavendigâr:Matbaayı Vilayet.
- Kıvrak, G. (1989), “19.Yüzyılın İlk Yarısında Edirne Gümrüğü”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul.
- Martal, A. (2007), *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir:Yazıt Yay.
- Mevsim, H. (2009), “Sofya Ticaret ve Sanayi Odasının 1909 Bursa Sergisi Raporu”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa Sempozyumu*, Ed. Doç.Dr. Çiftçi, C., Bursa:Osmangazi Belediyesi.
- Mutaf, A. (1997), *Salnamelerde Karesi Sancağı 1847-1922*, İzmir.
- Müstakil Bolu Sancağı Salname-i Resmisi (1334h.), 1.defa, Bolu: Ahmet İhsan ve Şürekâsı Matbaayı Osmanî Şirketi.
- Öztel, M. (2009), *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Kitabevi Yay.
- Peremeci, O. N. (1940), *Edirne Tarihi*, İstanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yay.
- Rusumat Salnamesi (1330), 1.defa, İstanbul: Umur-i Tahririye Dairesince Neşredilmiştir.
- Salname-i Vilayet-i Aydın* (1326 h.), 25.defa, Aydın:Vilayet Matbaası.
- Salname-i Vilayet-i Aydın* (1321h.), 23.defa, Aydın:Vilayet Matbaası.
- Salname-i Beyrut* (1326 h.), 7.def'a. Beyrut:Matbaayı Vilayet.
- Sayın, A. V. (1999), *Tekâlif Kavaidi*, Ankara: Maliye Bakanlığı APK Yay.
- “Selanik” (1966), *İslam Ansiklopedisi*. c.10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 346.
- “Selanik” (2009), *TDV İslam Ansiklopedisi*. c.36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 356.
- Selanik Vilayeti Salnamesi* (1325), 20.defa, Selanik.
- Senelik İhsaiyat-ı Maliye* (1329), II. Sene 1326, İstanbul: Maliye Nezareti Matbaayı Amire.
- Senelik İhsaiyat-ı Maliye* (1330), III. Sene 1327, İstanbul: Maliye Nezareti Matbaayı Amire.
- 1325 Senesi İhsaiyat-ı Maliye* (1325), I.Sene, İstanbul: Maliye Nezareti Matbaayı Amire.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi* (1321 h.), 21.defa, Trabzon: Vilayeti Matbaasında Basılmıştır.
- Velay, A. Du (1978), *Türkiye Maliye Tarihi*, Ankara: Maliye Tetkik Kurulu Yay.